

Jean Lombard

FILOSOFIA DE L'ENVELLIR

Existència i temporalitat
en el pensament antic

EDICIONS ENOANDA

ÍNDIX

<i>Envellir. Paradoxes de l'esdevenir humà</i>	1
<i>El cim, la pèrdua, el límit. Antropologia de l'envellir</i>	31
<i>La vida, la mort, el temps. Filosofia de l'edat última</i>	67
<i>De l'existència tardana. Ètica de la longevitat</i>	94
Bibliografia	121

I

Envellir. Paradoxes de l'esdevenir humà

Sigui quina sigui la relació que hi tinguem o la manera com la veiem arribar; que la visquéssim, l'esperéssim o la teméssim, que l'acceptéssim o miréssim de negar-la i de combatre-la, o que, provisionalment aixoplugats, prou lluny de la seva amenaça, l'observéssim en els altres en un primer contacte profètic, la *vellesa* se'ns apareix sempre amb aquella mena d'evidència enigmàtica que havia copsat tan bé l'antiga Grècia.

D'una banda, envellir és una realitat familiar que en certa manera resulta prou òbvia. Reconeixem la vellesa abans de conèixer-la; resulta impossible ignorar-la, no adonar-nos de la seva aparença mancada d'encant i, arribat el moment, no podem evitar la sensació de falta de confort que produeix en la vida, en una estrepitosa i inquietant contradicció que la prolonga i l'acaba alhora. Perquè fer-se vell és una «destrucció continuada», un perpetu *memento mori*. Objecte físic fàcilment observable, resulta també un objecte de coneixement: les ciències humanes l'exploren i la il·luminen i han construït al voltant del tema un immens saber que se

situa en el que Simone de Beauvoir anomenava, per oposició a allò viscut, «el punt de vista de l'exterioritat.»¹

També hi ha en la vellesa una realitat més dissimulada, un contingut més obscur, un sentit sempre a l'espera. És una edat que no és de cap manera com les altres edats, una mena de *primus inter pares* de les edats, aquella on, com diu Mario Sagalambro, «s'amaga (...) *el secret de l'edat.*» La vellesa és l'única entre totes les edats que «es reparteixen la vida com un botí» en què «res no ens queda a les mans», el moment final «quan l'edat apareix de debò», quan de manera paradoxal el que de veres comença és un acabament. L'edat *avançada* és l'única edat veritable, de manera que, a comparació, totes les altres tan sols són matisos, fases encadenades en un decurs lineal. Tan sols l'home d'edat està «literalment *ocupat* pel temps, que el va travessant de banda a banda»,² tan sols ell és el temps. La vellesa, en aquest sentit, és una *edat absoluta*; no tan sols un objecte de coneixement com qualsevol altre, sinó una relació ben particular amb l'ésser, una modificació original de l'existència, un compte enrere en què, estranyament, es confonen l'origen i el final.

*La vellesa impensable: esdevenir
un altre i esdevenir un mateix*

De la vellesa ho sabem tot i al mateix temps no en sabem res, a no ser que ella mateixa, quan arribi, ens ho acabi explicant tot, a costa de no-

¹ S. de BEAUVOIR: *La vieillesse*. París: Gallimard, 1970, p. 21 i seg. És el títol que dona als «capítols sobre les dades de les ciències (biologia, etnologia, història) diferenciades de la reflexió sobre «l'ésser al món.»

² M. SGALAMARO, *Traité de l'âge, une leçon de métaphysique*. París: Payot, 2001, p. 11 i seg., 88 i 153. Ed. original italiana: *Trattato dell'età: una lezione di metafisica* (1999).

saltres mateixos. Tampoc «no resulta fàcil delimitar-la»; no és «un fet estadístic» sinó «el resultat i el prolongament d'un procés»³ —i s'observarà la terrible oposició d'aquests dos termes, convergents en aparença. És, al cap i a la fi, la part mòbil i declinant d'un procés efimer ell mateix. François Jullien ha dit que, en tant que «canvi progressiu, imperceptible i acumulatiu», la vellesa d'alguna manera s'hauria «escapat de la reflexió filosòfica.»⁴ Per als grecs ve a ser una mena de «punt cec» de manera que l'haurien considerada un *estat* i no un *arribar a ser*, en la mesura que al pensament antic la qüestió dels canvis no es van situar mai entre els rengles de l'intel·ligible, ben diferentment del que succeeix en el pensament xinès, que copsa el *fer-se vell* com un procés.

En aquestes condicions, l'*envelliment* s'hauria «resistit al pensament grec i [no hauria pogut] constituir-se en objecte de la seva reflexió», perquè el principi de contradicció va impedir a Plató pensar la transició i copsar la importància del canvi, i perquè, tot seguint-lo, Aristòtil va posar «en valor l'existència del canvi, però no el va poder analitzar en tant que moviment.» La vellesa se'ns escaparia en tant que *fer-se vell* perquè, contràriament a les altres edats de la vida, no és un trajecte que va d'un punt a un altre, —com l'adolescència que ens porta de la infància a la maduresa i l'edat adulta que fa de pont de la joventut a la mal anomenada tercera edat, i això perquè no n'hi ha una de quarta. De fet, *envellir* comença amb el naixement; s'acumula, progressa, persisteix, travessa la vida sencera i no desemboca en cap altra edat, sinó en una ruptura absoluta, una absència radical, un complet defa-

³ S. DE BEAUVOIR, *op. cit.*, p. 15 i 17.

⁴ F. JULLIEN, «Vieillesse et longévité: comment penser le procès de la vie?»; dins M. Godelier, F. Jullien i J. Maïlla, *Le grand âge de la vie*. Paris, PUF, 2005, p. 69-118.

lliment de l'èsser.⁵ Fer-se vell, malgrat l'aparença de la paraula,⁶ no és tan sols anar de la joventut a l'edat provecta, sinó en un moment donat, que sempre resulta imperceptible, és *esdevenir un altre al mateix temps* que *esdevenir un mateix*.⁷

⁵ Cf. l'article esmentat de F. JULLIEN per a qui envellir significa constatar que «*ja per sempre* hom comença a desfer-se, a encartonar-se, a gastar-se.» Envellir «correspon a l'ordre de la transició i no de la travessia» i no és tan sols «la continuïtat del fer-se gran», ni tan sols *a fortiori* el seu simètric.

⁶ La idea de l'envelliment s'expressa en grec (*gerasko*) i en llatí (*senesco*) mitjançant verbs *incoatius* construïts amb la partícula *-sk* que significa *entrar en...*, val a dir, que indica l'inici d'una acció o d'una activitat, sigui l'entrada en un estat (dualitat d'interpretació que, com hem notat, concerneix de manera particular la idea mateixa de vellesa). L'equivalent d'aquests dos verbs *incoatius* és *envellir*, a partir de l'arrel indoeuropea *wet* que es troba en el grec *etos*, l'any, o en paraules d'origen llatí com ara *veterà* o també *vetust*. Cal observar la rica polisèmia del llatí *aetes*, que significa al mateix temps edat, temps, generació, durada de la vida i el seu parentesc amb *aternitas*, que en certa manera significa exactament tot el contrari. Pel que fa al lèxic grec de la vellesa, està construït al voltant de dos termes: *gêras*, la vellesa, un mot d'origen arcaic que trobem en Homer, emparentat i semànticament vinculat al seu doble *gêras*, la part d'honor, el privilegi, i per altra banda *presbus*, vell, al mateix temps home vell i personatge important. Sobre aquesta qüestió, vegi's P. CHANTRAINE, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Klincksieck, Paris, 2009, p. 207, 211 i 902-903. Ambdós vocables tenen un lloc eminent en la història política de l'antiga Grècia, amb exemples com els *presbiterous* (els ancians, els antics, comparatiu de *presbus*) i les *gerousias* (els senats, com a Esparta), sempre amb una implicació en positiu de saviesa, d'experiència o de competència útil a la ciutat.

⁷ Cf. L'observació de Diòtima: «el que se'n va i envelleix dona lloc a un ésser nou que s'assembla al que havia estat» (PLATO: *Convit*, 208a) [La trad. cat. d'Eulàlia Presas diu: «Així és salvat tot allò que és mortal, no pas amb la perdurable identitat pròpia del que és diví, ans amb la substitució d'allò que se'n va i que s'ha fet vell per una cosa nova igual a la que existia.»] A un altre nivell Proust va mostrar molt bé en unes planes sublimes al final de *A la recerca del temps perdut* (vol. III de l'edició de la Pléiade, p. 929-959) que la vellesa és *també* una realització i un acompliment tant a nivell físic com mental, de la mateixa manera que destrueix i Figue, tradueix «la força de renovació original del temps» que «respecta la unitat de l'èsser» introduint

La línia de separació entre tots dos eixos, el de *l'esdevenir un altre* i el de *l'esdevenir un mateix*, correspon també al límit entre el «punt de vista de l'exterioritat» i el que sembla ser el seu contrari, el que tenyeix l'experiència viscuda amb la significació íntima i la dimensió existencial de la vellesa. El concepte de vellesa, certament, no té una unitat ni ens ve donat —i per estrafer l'expressió de Gilles Deleuze «els conceptes no ens esperen construïts del tot, com si de cossos celestials es tractés.» Per així dir-ho, parlar de *la vellesa* sense cap més precisió pot abocar a un seriós risc de malentesos i encara més si no disposem d'un context que il·lumini l'ús del concepte i de la paraula. Per posar un exemple, quan Simone de Beauvoir considera «impossible escriure una història de la vellesa», cosa que ella va fer en gran part, Jean Delumeau, prologant una *Història de la vellesa*, li respon que s'equivoca perquè l'ha escrita i molt bé Georges Minois,⁸ però amb tota evidència no parlen de la mateixa cosa.

D'una banda, efectivament, hi ha la vellesa objecte, o com a mínim, la que s'ha pretès objectivar, il·luminar o determinar, en tant que matèria dels discursos científics. D'ençà dels orígens d'Occident, la degradació física i psíquica de l'edat que avança, les pèrdues que hi estan associades, tant

«contrastos complexos entre els successius aspectes.» Així, quan el «nas recte» del príncep d'Agrigent es fa «ganxo torçat» per l'edat, recobra la seva veritable naturalesa i es transforma amb aquest retorn a l'origen en «un nas nou i familiar» (p. 935). Cf. Igualment p. 948: si hom parteix de la idea «que la gent ha restat igual, se'ls troba vells», però, a l'inrevés, si s'accepta que són vells se'ls troba, en el fons, ben iguals. Per exemple, Odette vella te l'aspecte «de l'exposició de 1878 representada per una dona encara jove.» El temps, diu Proust, ens «mostra així la seva llanterna màgica.»

⁸ Georges MINOIS: *Histoire de la vieillesse. De l'Antiquité à la Renaissance* (ed. original francesa, Fayard, París, 1987, prefaci de Jean Delumeau, p. 7).

les sensorials com les comportamentals i socials, han estat enunciades com una dada incontestable. Les seves causes i els seus símptomes, de vegades fins i tot les teràpies, van formar part del saber mèdic d'ençà dels inicis.⁹ Molt aviat la vellesa va trobar un lloc en la teoria dels humors, que fou el primer gran *model* científic i mèdic de l'Antiguitat.¹⁰ De la mateixa manera, també ben aviat els aspectes econòmics i socials, la problemàtica del cos gastat, la dependència i la cura, la psicopatia de la fragilitat, el replegament sobre un mateix, la soledat i fins i tot del desesper dels vells, van entrar des del temps antics en la reflexió humana i han estat presents a totes les èpoques i en les cultures d'arreu. La vellesa —vet aquí una paradoxa com tantes altres— ha estat considerada com una amenaça tant en societats que tenien una esperança de vida curta com quan va augmentar la longevitat. Mentre van ser pocs, els vells impressionaven i s'imposaven per ser pocs; quan, per contra, són molts, amenacen l'equilibri del grup humà i provoquen un problema demogràfic que per ell mateix té repercussions profundes tant en l'economia com en la política.¹¹

⁹ Sobre l'antropologia de la vellesa a l'antiga Grècia i sobre la vellesa en la medicina hipocràtica, vegi's el cap, segon d'aquest llibre.

¹⁰ Cf. sobre aquesta qüestió J. LOMBARD, *La pratique, le discours et la règle. Hippocrate et l'institution de la médecine*. L'Harmattan, París, 2015, p. 103 i seg.

¹¹ Sobre la transformació demogràfica, l'impacte a la societat, la biologia i les teories de l'envelliment, cf. l'article «Envel·liment» de Ch. de JAEGER, al *Dictionnaire de la pensée médicale* sota la direcció de D. Lecourt, PUF, París, 2004, p. 1194-1199. Veure especialment (p. 1199) les observacions sobre el que diferencia el pensament contemporani —marcat pel poder de la ciència i per «la posada en qüestió» de la realitat de l'edat— respecte a la vellesa antiga, sentida com «normal i ineluctable.» Per altra banda, si la filosofia s'interessa per la unitat de l'envelliment, la construcció del concepte és il·luminada per aquestes variacions entre una i altra època. Veure també

Tanmateix va existir en el món grec, des dels seus orígens més llunyans, una tradició viva de l'edat d'or de la vellesa, de la «bona vellesa», una idea que prevaldrà fins dissoldre's, força més tard en les grans concentracions urbanes i industrials.¹² Els mecanismes a través dels quals es van mantenir i expressar en la societat grega el dinamisme i la combativitat dels ciutadans de més edat han estat analitzats per M. Finley que va subratllar la realitat d'aquestes velleses reeixides o felices.¹³

Un ideal de la Grècia Antigua: la bona vellesa

L'ideal de «bona vellesa» no és tan sols un lloc comú de la retòrica, o per així dir-ho, una mena de

l'article «Vellesa» de B. PUJALON i V. TRINCAZ en el *Dictionnaire du corps* dirigit per M. Marzano, PUF, París, 2007, p. 954-957 dels mateixos autors l'anàlisi de les «violències exercides sobre els vells» a l'article «Maltractament» del *Dictionnaire de la violence*, PUF, París 2011.

¹² Cf. sobre aquest punt P. ARIÈS: «Une histoire de la vieillesse?» *Communication*, 37, 1987. El continent gris. Vellesa i envelliment. L'autor hi aborda, per la seva banda, la idea d'una història de la vellesa, que a parer seu «dues direccions, la història dels papers reals de la vellesa» i «la de les seves representacions en les imatges socials.»

¹³ Cf. «Les personnes âgées dans l'Antiquité classique», *Communications*, 37, 1983, ja esmentat (p. 31-45). D'altra banda, la demografia històrica no ha arribat a resultats absolutament clars sobre la durada mitjana de la vida dels antics grecs. Tanmateix se sap que eren nombrosos els homes de més seixanta anys. Pèricles té una mica més de seixanta anys quan parla de «la força de l'edat», a propòsit de la seva pròpia generació que segons ell «ha contribuït a augmentar la força del país» (TUCÍDIDES, *Guerra del Peloponès* II. 36) i no és considera ell mateix veritablement vell. Per la resta, l'interès que mostrava la medicina antiga per la salut i les malalties de la gent gran, els límits d'edat força alts fixats per accedir a determinades funcions polítiques o militars, l'avançada edat de molts filòsofs i la presència a Atenes o a Esparta d'un nombre no gens negligible de centenaris testimonien l'existència d'una vellesa efectiva a l'antiga Grècia i, fins i tot, indubtablement, d'una forma de vida activa i feliç a una edat avançada.

tòpic evocat de manera recurrent,¹⁴ com ens recorda el conegut passatge d'Herodot en què Cresus rep Soló i on es diu que es va usar per primer cop el verb filosofar (*philosophhein*).¹⁵ Fins i tot si morir jove era, a parer dels grecs, una benedicció dels déus —«mor jove aquell qui els déus estimen» diu Meneandre en una mena de crítica radical a l'envel·liment—, d'altra banda una llarga vida no pot ser feliç si no ha estat coronada per una vellesa feliç: «cap ésser no ho reuneix tot en ell. Hom posseeix un bé, però n'hi manca un altre; el qui en guarda el més gran nombre fins al seu darrer dia i després abandona graciosament la vida, aquest pot ser anomenat feliç. Cal en tota cosa considerar la fi, perquè a una gran munió d'homes els cel·ls ha mostrat la felicitat per tot seguit anorrear-los absolutament.» Hom troba sovint aquesta idea positiva de la vellesa, i de la felicitat que li és pròpia, que ressona al llarg de la vida entera i d'una certa manera li dona color; l'edat avançada es percebuda, d'una manera que pot sorprendre, com un moment ple de tota mena de possibilitats, tal com el descriu Epictet: possibilitat de viure plenament fins el final, ens diu: «de treballar, d'estassar les males herbes, de dedicar-se al comerç o de convertir-se

¹⁴ La descripció de l'envel·liment que tenia el seu origen al món arcaic va restar, al llarg de tota l'Antiguitat un exercici relativament acceptat, sovint realista però que mostra una retòrica repetitiva fonamentada sobre una categorització que sembla sistemàtica. Sobre la gènesi d'aquest discurs en l'obra homèrica i els seus desenvolupaments en les èpoques arcaica i clàssica, cf. A. CATRYSSÉ: *Les Grecs et la vieillesse d'Homère à Épiqueure*. L'Harmattan, París, 2003. Per a una revisió del lèxic, cf., *Les mots du vieillir*, estudis reunits per Alain Montandon. Presses de l'Université Blaise Pascal, Clermont-Ferrand, 2003.

¹⁵ Cf. Sèneca («la vellesa és l'edat més feliç de la vida») i el vincle entre l'epicureisme i l'estoïcisme i el *bon envellir* en el *De Senectute* de Ciceró. Veure pel que fa a aquest punt: «Le rêve cicéronien d'une vieillesse heureuse», *Le Portique*, 21, 2008 i el tema de la vellesa com a *farmakon*, remei o verí, que per definició és pot usar bé o malament.

en cònsol» i fins i tot «de digerir malament o de tenir diarrea», de ser un home de bé quan arriba la mort; possibilitat de «cultivar la facultat d'usar les representacions», de «complir amb les obligacions socials» i, si la sort és encara més gran de posseir «seguretat en els judicis», el que considera com un grau superior de la filosofia.¹⁶

El tòpic de la vellesa com l'edat més feliç de la vida —que culmina en els estoics tardans—, travessa tota l'Antiguitat.¹⁷ Es troba en l'època clàssica i té la seva font a la poesia homèrica. Aristòtil, que no és especialment tendre amb els vells i que considera a l'*Ètica a Nicòmac* que la vida dels qui són actius és plaent per si mateixa, o més literalment, que «en la vida els qui actuen adequadament aconseguen emparar-se d'allò que és noble i bo» (1099a), esmenta tanmateix el gaudi d'una bona vellesa entre altres béns com ara el naixement o la riquesa, tot definint-la de manera negativa: hi ha una felicitat pròpia de cada edat i la dels vells és, al cap i a la fi, la d'estar exempts dels «mals que fan malbé les vellúries», envellint de manera la manera més imperceptible i més lenta possible.¹⁸ La bona vellesa és, per una mena de paradoxa, restar jove, saber viure ocupat, o com diria Heidegger, «*habitar l'existència.*»

El món homèric era ple d'ancians admirables i admirats. No és estrany trobar-hi aquests «vellards encara potents», aquests homes «de més edat que encara gaudeixen del favor dels déus»¹⁹ i que es

¹⁶ EPICTET: *Converses*, IV. 10.

¹⁷ Cf. la descripció severa que en fa al cap. XIII de la *Retòrica*. 1389b-1390a, sobre la qual tornarem al cap II.

¹⁸ La bona vellesa és també la que fineix en una mort dolça, si és possible de repent o com a mínim de forma ràpida (Cf. *Odissea*, XV. 409 i seg.: «quan els ciutadans atenyen la vellesa, el déu amb l'arc d'argent, acompanyat d'Àrtemis, Apol·lo, els abat amb les fletxes més dolces.»

¹⁹ Cf. HOMER, *Illiada* XVIII. 770-798.

poden arribar a ser adversaris terribles, com diu a la *Iliada* Antíloc, el fill petit de Nèstor. També Ulisses guanya com a home madur els jocs fúnebres en honor de Patrocle, fins i tot si als nostres ulls no sembla tan vell, tot i que els joves grecs veien *gent gran* per tot arreu. Malgrat l'existència, sovint invocada com un obstacle, d'un «maleït topall de la vellesa»,²⁰ malgrat les múltiples mancances de l'edat, mai no negades i descrites amb un punt de complaença, i tot i la presència cada cop que es parla de la vellesa d'un qualificatiu que la desvaloritza,²¹ l'ideal de la *bona vellesa* resisteix, encara i sempre, com un estímul, com un consol o com una esperança.²²

I és que la seva força està amagada en la seva feblesa, com va mostrar d'una vegada per sempre el model homèric. Nèstor pot trobar-se mancat d'energia, i sens dubte ho té tot perdut d'entrada, a comparar amb combatents més joves i vigorosos; però al mateix temps a causa de la seva edat compta amb una qualitat suprema que els joves no poden posseir, la de ser l'home «que ha demostrat tenir el millor consell.»²³ Aquest poder d'acostar el passat al present i d'aprofitar-lo tant en l'acció com en la reflexió esdevindrà aviat un tret carac-

Iliada, xxiv. 487. Tornem a trobar la fórmula a HESÍODE, *Els treballs i els dies* v. 331 i tendirà a convertir-se en una mena de «lloc comú» del pensament grec.

²¹ Cf. A. CATRYSSÉ op. cit., p. 31 i seg. «trista, amargant, odiosa, penosa o funesta», la vellesa presenta encara un altre inconvenient major per als grecs moguts per la bellesa: fa lleig. Tanmateix tant a la *Iliada* com a l'*Odissea* es troben exemples positius de persones grans: així Euriclilè, la vella dida d'Ulisses, o Laertes, pare d'Ulisses i avi de Telemac.

²² La *Iliada* com l'*Odissea* comporten també un discurs sobre l'aspecte declinant i incapacitant de la vellesa que es farà habitual a l'època clàssica. Cf. per exemple, *Odissea*, xi. 497, la vellesa que «encadena braços i cames.» De la mateixa manera, en paral·lel es basteix tota una retòrica de la consolació.

²³ *Iliada* xii. 324-327.

terístic de l'ancià de qualitat. Se'l troba al final de l'*Odissea* en el «vell Haliterses», l'endeví clarament presentat com l'únic capaç de «veure el present i el passat.»²⁴ Des del temps més antic la vellesa revela la seva ambigüïtat i la seva ambivalència. A les darreries del període arcaic pot ser acceptada, si fa no fa, de bon grat, a condició que els seus efectes no resultin massa cruels i la facin suportable; o rebutjada i detestada pel deteriorament que simbolitza dia rere dia, pels mals que comporta i per la impotència que notem quan ens hi resistim. La vellesa, però, també pot ser anhelada com una sort. Com una esperança de felicitat, que fa possible reviure i repensar tota la vida i que permet atorgar sentit al destí, conjuntament amb la mort.

El lèxic grec tradueix bé el vincle entre la vellesa i la mort, els dos mals que va aportar Pandora, que en conjunt defineixen la condició humana.²⁵ L'estatus dels déus, del qual sembla provenir per reducció el dels homes, és el de ser «*atanathos kaiageros*»,²⁶ immortals i no sotmesos a l'envelliment, o per dir-ho d'una altra manera, capaços «d'envellir joves», de manera que tots dos aspectes es troben indissolublement vinculats. La noció de vellesa als temps més foscos de Grècia és poc clara i la seva frontera conceptual poc precisa fins que cap al final del període arcaic apareix una temptativa de clarificació i de categorització. Es troba

²⁴ *Odissea*, xxiv. 451-452.

²⁵ Veure la narració de J.-P. VERNANT: *Pandore, la première femme*, Bayard, París, 2006, especialment, p. 25 i seg., sobre la decisió de separar déus i homes. Bella i pèrfida, etimològicament, Pandora significa l'obsequi (*doron*) que tots (*pan*) els déus van fer als humans.

²⁶ El vincle entre mort i «vellesa maldita» es perllonga en Hesíode en *Els treballs i els dies* on s'evoca l'edat d'or, sense vellesa, quan els homes passaven directament *de la joventut al traspàs*. Cf. v. 113-116: «la vellesa miserable sobre ells no pesa, però braç i múscul es divertien en les festes, lluny de qualsevol mal. Morint, semblaven sucumbir a la son.»